

CSERÉPVÁR KUTATÁSI EREDMÉNYEINEK TÉRINFORMATIKAI ELEMZÉSE

Szörényi Gábor András

Herman Ottó Múzeum, 3529 Miskolc, Görgey u. 28, szorenyi@hermuz.hu

Kivonat A korábban kutatatlan bükkaljai Cserép várában 2004 óta folynak tudományos feltárások. Az első évek szondázó kutatásai mellett elkészült a teljes várhegy mikrogeodéziai felmérése is. A feltárások eredményei, a domborzati felmérések terepi elemei, valamint a tájtörténeti térképek és források segítségével térinformatikai elemzéseket végeztünk. Ezek nyomán válaszokat kerestünk a vár különböző történeti korokban betöltött szerepére. A vár digitális domborzatmodell alapján elkészített láthatóságelemzése bebizonyította, hogy a vizualitása döntő tényező volt a funkció, így a helyválasztás kérdésében.

Abstract The small fortress of Cserép in the foothills of Bükk mountains is under scope of archaeological research since 2004. The results of the excavations, the topographic surveys, and the maps of landscape history were included in a GIS analysis. Thus the role of the fortress in the different centuries can be studied. A visibility analysis based on the digital topographic model of the fortress and its environment shows that the visual appearance of the fortress was vital for the constructors.

Kulcsszavak Bükkalja, várak, régészeti geodézia, láthatóság, funkció

Key words Bükk, fortresses, archaeological geodesy, visibility, function

Bevezetés

A Bükkalja lejtőin fekvő Cserép várában az elmúlt esztendőekben kisebb-nagyobb szondázó jellegű és alaprajz tisztázó ásatásokat végeztünk. A korábban teljesen kutatatlan várrom egyes részletei ez idő alatt fokozatosan kibontakoztak, mind formájáról, mind keletkezéséről új, eddig ismeretlen adatokat szolgáltatva (1. ábra). Természetesen ezen ismeretek birtokában még csak tapogatózunk a vár építészettörténetében, de elérkezettnek láttuk az időt, hogy az eddigi öt évadnyi kutatás eredményeit és ezek térinformatikai feldolgozási módszereit bemutassuk. (Szörényi 2008: 137-154.). Jelen beszámolómban a „Régészet és segédtudományai” konferencia témájához igazodva más aspektusból mutatnám be az objektumot, a térinformatika lehetőségeit szeretném felvázolni a várkutatásban, Cserép példáján keresztül.

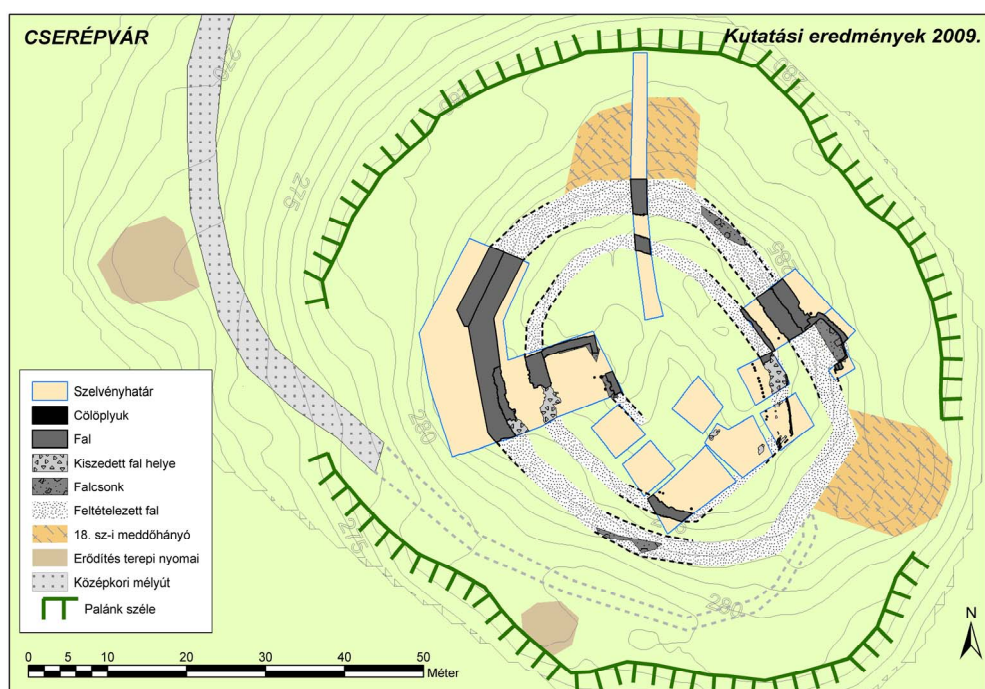
Vár és környezete

A romok a 290,5 m tszf-i magasságú Vár-hegy vulkanikus kúpján találhatóak, a Bükkalja és a Déli-Bükk határán. Relatív magassága az alatta fekvő széles gerinchez képest 40-50 m. Érdekes, hogy a vár közvetlen szomszédságában egy jóval magasabb hegyhát található, a 325 m tszf-i magasságú Mangó-tető, amely a délkeleti kilátást

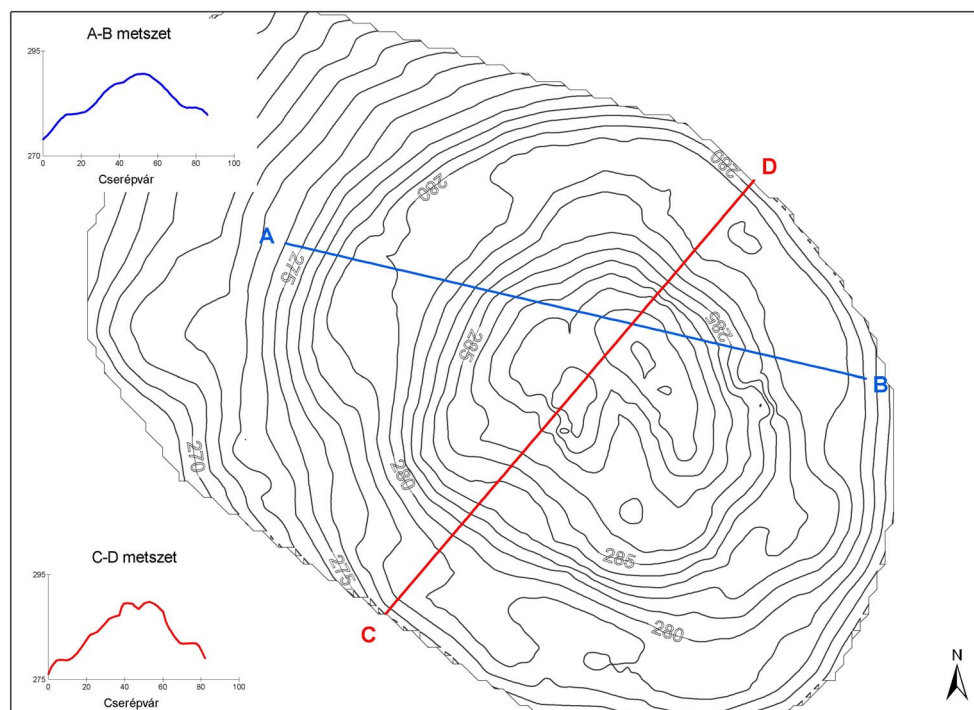
teljesen kitakarja. Mivel ez utóbbi magaslat tetejének „hasznos” alapterülete több mint 10 ha, ezért erődítésre sokkal alkalmasabb volt a kicsiny, minden irányba egyformán meredek, de alacsonyabb vulkanikus kúp, a mai Vár-hegy. Ennek meredekségét minden bizonnyal mesterségesen tovább fokozták, alakították, ami jól érzékelhető a geodéziai felmérés és a topográfiai térkép szintvonalainak átdigitalizálásával elkészített domborzatmodellen és annak metszetgrafikonján (2. ábra). A vár és környezete ma erdő, hasonlóan a Mangó-tető is, de feltételezhető, hogy használata idején tarra vágták mindkét hegyoldalt az esetleges támadó mozgások ellenőrzése végett.

Az első fő kérdés, amelyet a térinformatika felhasználásával is igyekeztünk megválaszolni, hogy hogyan lehetett megközelíteni a középkori várat. Ma déli irányból, a Tardot Cserépváraljával összekötő műútról leágazó mezőgazdasági aszfaltozott úton érhetjük el, egy széles, lapos gerincen keresztül. Ez a közlekedési irány azonban csak az újkor eredménye, a 18-19. században, a Vár-hegy alá épített L’Huillier kastély megközelítésére alakították ki ezt az útvonalat, a katonai felmérések tanúsága alapján.

A középkori megközelítését, a korabeli fő közlekedési irányokat az okleveles források és a kora újkor végén készült I. katonai felmérés segítségével rekonstruálhatjuk.

1. ábra. Cserépvár ásatási és felmérési eredményeinek rekonstrukciós térképe

2. ábra. A vár szintvonalas felmérése és metszetei

Ezen utak térképes azonosítását az 1783-as felmérés, georeferált szelvényein végeztük el (3. ábra). Cserépvár első, 1408-as említésekor, Bogács és Szomolya határjárása során határpontként jegyezték fel a Balavölgyben futó nagy út és a Cserépvárából Bogács felé futó ösvény kereszteződését. A Balavölgyet a mai Cserépváraljai – völgygel azonosíthatjuk, így a nagy út nyomvonalát a már bemutatott műúttal azonosnak tarthatjuk (Bodnár 2002: 62-64.). Bár korábban mai Kő-völgygel azonosították a Balavölgyet, azaz egy völgygel keletebbre (Mihály – Petényi 2000: 30.), mégis úgy véljük, hogy a Kő-völgy az oklevelekben olvasható Szaduszka(fő)-völgygel azonosítható, melytől nyugatra feküdt a Balavölgy, azaz a mai Cserépváraljai-völgy (Györffy 1987: 767.). 1443-ban Cserépfalu, Tard és Bala pusztá határjárása során ismét megemléstettek ezt az ösvényt, amely feltehetőleg a mai község területén futhatott át. Ugyanitt kiderül, hogy ettől délre volt egy nagy út is, amely Bogácsra vezetett a várból. Ezt a mai Furgál-völgy környezetében, a községtől délre helyezhetünk el. Tehát délnyugtra, Bogács falu felé két, egy kisebb és egy nagyobb úttal is kell számolnunk. Délre, Tard és Tárnokbála irányába, a két említett oklevél szerint a balavölgyi nagyút vezetett, azaz a ma is használatos műút. Ezen főutak – nagyutak – mellett valószínűleg léteztek a bogácsihoz hasonló ösvények a többi szomszéd településekre, Cserépfalu és Kács irányába is. Egy ilyen ösvényre utal az a kései, 1750-es határvita esete is, amely egy jóval korábbi történetre emlékezett vissza: „Még török világban, midőn Cserépvárból Darócra hazamenő Molnár Katát a gyalogút mellett, amely Kácsra viszen(!) megparáznította a török, ...” (Bodnár 2002: 77.; Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, IV.501/c. XVIII. XXVI. 1981/8)

Ismerjük tehát a vár tágabb környezetének közlekedését, ehhez kellett bekapcsolnunk az objektum közvetlen megközelíthetőségét. Az I. katonai felmérés idejében ugyan már csak rom volt Cserépvár, de feltételezhető, hogy az útvisszonyok még az eredeti nyomvonalakat használták a fő irányba, a Balavölgy felé. A kora újkori térképen látható a vártól északra egy a völgybe kanyarodó út. A 2007. évi geodéziai alapfelmérésen sikerült is azonosítanunk a Vár-hegy északnyugati oldalában a várba vezető mélyút egy szakaszát, amely irányát tekintve nagy valószínűséggel belesatlakozott a katonai felmérésen ábrázolt útszakaszba. Így feltételezhetjük, hogy a várba a mai Cserépváraljai-völgyből, a hegy északi tövé-

től egy nagyobb, visszaforduló kanyarral lehetett feljutni, a felmért mélyúton keresztül.

3. ábra. Az úthálózat rekonstrukciója az I. katonai felmérés XX – 14. sz. szelvénye (1783) alapján

Mikrodomborzati felmérés

A következő feladat a várhegy mikrodomborzati felmérése és annak topografikus elemzése volt, azaz mely terepi elem értelmezhető mesterséges eredetű, régészeti jelenséggé. Az ehhez készített mikrogeodéziai felmérés során a teljes erődítés területét, illetve a Vár-hegy oldalának egy részét is felmértük, amely segítségével elemezhetővé váltak a különböző terepi részletelemek.

Eme felmérésen is jól látható, hogy két nagyobb egységre oszthatjuk a várat:

1. A külső fa- földszerkezetes palánkra – amely alapján Cserebi Palánknak nevezték a 17. századi források. Ez 8-15 m szélességben gyűrűszerűen vesz körbe egy belső csonkakúpszerűen kiemelkedő magaslatot. A palánkvár gyűrűje viszonylag lapos, teraszszerű, amit a várról készített légifotó is kiválóan érzékeltet (4. ábra). Nyugaton mintegy 25 m-es szakaszon ugyan hiányzik ez a sík perem, de ennek oka, hogy itt futott be a

már említett mélyút az erősség területére. Feltehetőleg a ma lapos gyűrűnek tetsző külső védőváz azonban nem egy terasz volt a középkorban, hanem egy sánc, belső oldalán árokkal, amely a belsővár nagy mennyiségű törmelékével később erőteljesen feltöltődött – ezt az átvágása meg is erősítette.

A külső palánkerődítés részének tartjuk még a terepi adottságai és elhelyezkedése alapján egy kisebb mesterséges kialakítású dombocskát a mélyút bejárata előtt. Elővéd szerepet tölthetett be, a hegy lankásabb északnyugati oldalát és az utat, valamint a kaput biztosíthatta a váron kívülről. (Elővédmű gondolata egyelőre a felmérésből adódó feltételezés – funkcióját és korát egy jövőbeli szondázással fogjuk tisztázni.)

4. ábra. Cserépvár légifotója (készítette: László János - Civertan Bt., 2008.)

2. A lapos gyűrű közepén egy 10 m magas, meredek oldalú, 40 m átmérőjű, enyhén ovális csónakakúpként emelkedik ki az egykori belsővár területe. A kúp középső részét egy észak-dél irányú 3-4 méter mély völgykatlan vágja át, amely a Vár-hegy déli oldala irányában szélesre kinyílik. Ezt félkörívben övezi a belsővár legmagasabb része. A láthatóan nem természetes eredetű völgykatlan formáját a történeti adatokból ismert 18. századi és nyilván későbbi eseti jellegű kőbányászatokhoz köthetjük. A Vár-hegy alatti kastély építkezéseihez itt elszomorító mértékben kibányászták a hegy tetejét, a belsővár közepét és déli oldalát, kitermelve az álló kőfalakat, valamint alóla a terméskövet is.

Felmenő falak mindössze két helyen látszódtak a kutatások előtt, egy kisebb, sokszög alaprajzú bástyaszerű, valamint egy L-alakú fal. A bozót kitisztítása után további két kisebb falmagcsont is előtűnt. Egyéb falaknak nem volt nyoma, mindössze a mikroeodézia során felmért néhány 2-3

m széles, enyhén kiemelkedő, hosszanti töltés utalt falak föld alatti jelenlétére. Ezen töltésszerű kiemelkedéseket össze lehetett kötni a falcsonkok irányával, így egy-egy szakaszon már volt elvi faltengelyünk, melynek elemeit a feltárások eredményei is igazolták.

Ásatás

Eddigi ásatásainkkal alapvetően a belső kővár szerkezeti, alaprajzi kérdéseire igyekeztünk választ kapni. A 13 megnyitott felületből 11 részben, vagy egészben a belsővárat és azok falszakaszait vizsgálta. Már az első év során felfigyeltünk egy kettős falövre, továbbá ezen belül egy késő Árpád-kori cölöplyuksorra, mely egy korai, 13-14. századi palánkfalás vár jelenlétére is felhívta a figyelmet (5. ábra).

A vár közepében lévő völgykatlan kutatása során valóban kiderült, hogy egy kései bányaudvarról van szó, amelynek a kiindulópontja az egykori, sziklába vájt ciszterna volt. Ennek csupán a legmélyebb fenékrésze maradhatott meg épen, a többi részét és sajnos a vele együtt a teljes belsővárat elpusztították a 18-19. század folyamán.

Összességében megállapítható, hogy az erősség magját lefejezte a kőbánya, az eddig kutatott területeken a szikláig elpusztították az ott lévő objektumokat. Szinte kizárólag olyan mélyebbre elhelyezett, illetve épített régészeti jelenségek (mint pl. cölöplyuk, kőfalak alja) menekülhetett meg, továbbá a hegy meredeksége miatt a falövek külső oldalai. A kőbányászás esetében megfigyelhető volt, hogy inkább a vár déli oldalát érintették, dél felé "fogytak el" a falak, illetve dél felé nyílt a bányaudvar szája is. Ennek kétféle magyarázatát sejtjük: itt lehetett a belsővár bejárata, amin keresztül kihordták a követ, illetve délre van a maga a L'Huillier kastély is, így a hozzá közelebbi oldalt termelték ki jobban. Az ásatások során feltárt falak részletes dokumentációját és felmérését követően 2009-ben megkezdődhetnek a konzerválási munkálatok is (6. ábra).

Térinformatikai értelmezés

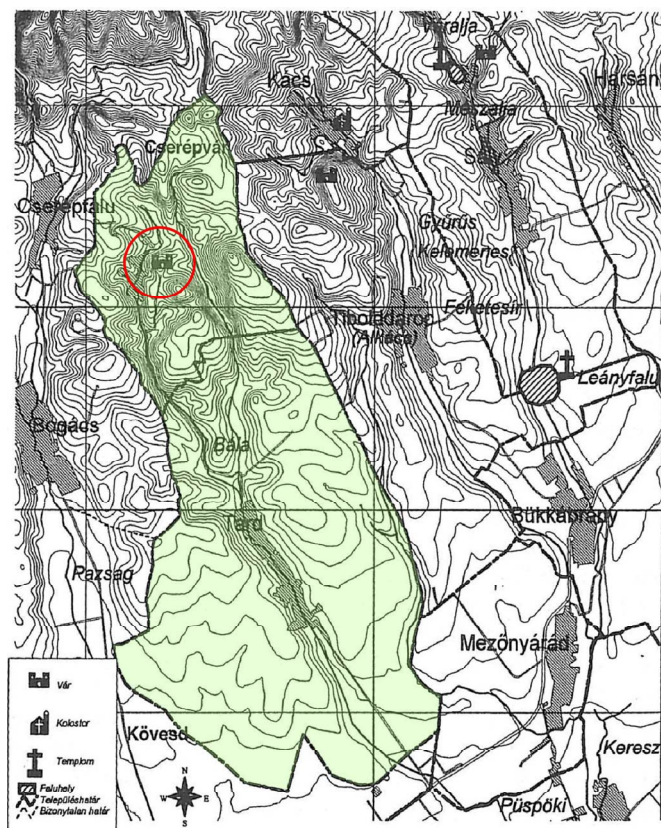
Az apró méretű, de hosszú életű Cserép várának több építési periódusát sikerült meghatározni, a késő Árpád-kortól a Rákóczi-szabadságharcig. Az alábbiakban részletezni kívánom, hogy a vár különböző korszakainak térinformatikai elemzése milyen történeti interpretációs lehetőségeket rejt, a funkció tekintetében.

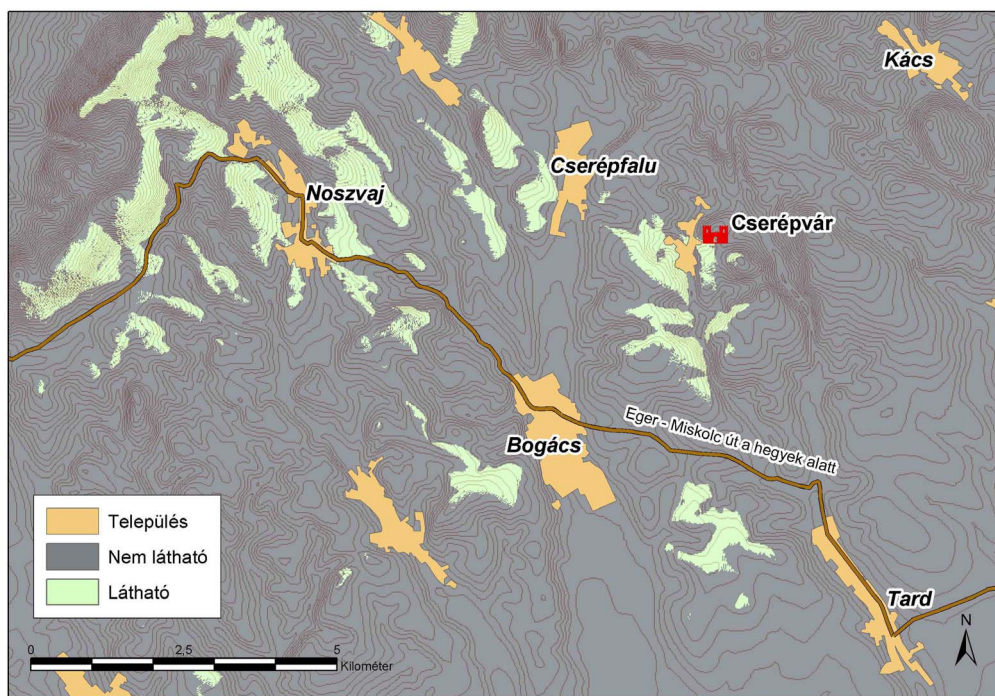
5. ábra. Árpád-kori cölöplyuksor

6. ábra. A feltárt és részben konzervált falszakasz

7. ábra. Tard és Tárnokbála középkori határa (Bodnár 2002 nyomán)

8. ábra. A vár láthatósági analízise – mit látnánk Cserépvárról, egy 20 m magas toronyból

Az Árpád-kori leletek és a palánkfalas korai vár cölöplyukai rögtön kérdéseket vetnek fel, hiszen forrásaink csak a 15. századtól említik meg a várat.

Kihez köthetjük az Árpád-kori erősítés építését? Korábban, a várak jellegzetes 14. századi elnevezési szokásai alapján, a Cserépvár elnevezésből indultunk ki. Eszerint a vár első építtetője, vagy birtokosa egy Cserép nevezetű nemesi személy lehetett, akit a szomszédos Cserépfalu településével is összekötöttünk, ám ezt cáfolják az okleveles adatok. A vár építését az Árpád-kori leletek és a hasonló jellegű várak alapján a 13. század második felére, végére helyezhetjük. A Cserép elnevezés azonban már jóval korábban, helynévként jelent meg, 1214-ben Cserépfalu esetében, amely ekkortól hosszú időn keresztül az egri püspök falvai közé tartozott. A vár első birtokosának, vagy építtetőjének tehát nem lehetett a neve Cserép. Cserépfalu következő, 1248-as határjárását vizsgálva még egy meglepő adatot találunk. Ebből kiderül, hogy a falu középkori „közigazgatási” határain kívül esik a Vár-hegy, azaz nem is ezen településhez tartozó földről volt szó. Csak sejthetjük, hogy ha nem Cserépfalu, akkor Tard, vagy a középkor folyamán elpusztult Tárnokbála határaiba eshetett a területe (7. ábra). Talán ezt bizonyítják a vár pusztulása utáni, 18. századi birtokviszonyok is, amikor Tard helynevei között szerepelt a Karud (a vártól keletre lévő szomszédos hegy), a (már említett) Mangó, a Török-rét (a vártól északnyugatra) is, tehát a teljes várkörnyék (Takács 2002: 55).

Tardot és a tőle északra fekvő Tárnokbála falut a 13. század folyamán szerezte meg a Miskolc-nembéli Panyit. A két település mellett vélhetően a mai Vár-hegy területe is a tulajdonába került. Új birtokának szomszédságában a tulajdonos az egri püspök igen korán, már 1248-ban várat építtetett. A Panyitok megyebéli hatalmi ambícióit tekintve feltehetőleg ezt nem hagyták figyelmen kívül és tardi/tárnokbálai birtokukon szintén erősítést emelhetek, egy olyan helyen, amelyet jól láthatnak Cserépfaluban és Noszvajon, az egri püspök falvaiban. Így a „vár várat szül” elv alapján Cserépvár első építési periódusa is feltehetőleg beilleszthető a késő Árpád-kor nemesi várépítési hullámába (Fügedi 1977: 40). (Cserépvár keleti szomszédságában is további két vár épült ugyanekkor az Őrsúr nemzetség birtokán, Kácson és Sály – Latoron.) Elkészítettük Cserép láthatósági analízisét a megye 10x10 m-es raszterhálójára generált digitális domborzatmodell segítségével,

melynek célja, hogy meghatározzuk mely területek azok, amelyekről látható volt az Árpád-kori erősség, mely területek felé reprezentálhatta hatalmát a Panyit-nemzetség. (A láthatóság kérdésének fontosságát és az ilyen jellegű elemzések szükségességét először Pusztai Tamás vetette fel Kelemér-Mohosvár kapcsán.) A modellt vizsgálva érdemes megfigyelni, hogy a vár Tard irányából – azaz a saját birtokról – egyáltalán nem látható. (8. ábra) Feltételezhető tehát, hogy a Panyitoknak fontosabb volt kifelé, a szomszéd falvaknak és annak birtokosának reprezentálni a hatalmukat, mint a saját birtokuk irányába.

A vár későbbi funkcióját is erősen meghatározta Árpád-kori szerepe, illetve az elhelyezkedése. Késő középkori története során birtokközponttá vált, csekély méretű uradalmának gazdasági irányítását végezték innen, úgy, hogy falvai közül egyedül Cserépfaluvál volt vizuális kapcsolatban. A török megjelenésével végvárrá alakult, Eger keleti elővédműve lett. Ez a szerepe azonban inkább csak jelképes volt, gondoljunk csak arra, hogy támadás esetén inkább feladták, mintsem védekeztek volna (1552, 1596), de a későbbi visszafoglalása is csak egyetlen napig tartott (1687). Végvárként is egyedül a nyugati irányt tudta szemmel tartani, hiszen a többi oldalt a domborzat kitakarta. Utakat nem ellenőrizhetett, ugyanis az Egerből Miskolc felé vezető főútra (Noszvaj-Bogács-Tard-Ábrány) nem, vagy alig lát rá (mindössze egy rövid szakasz látszik Noszvajnál), továbbá jelentős távolságra helyezkedett el tőle. Csupán csak néhány jelentéktelenebb, környékbeli utat, ösvényt szemlélhetett közvetlenül. A vár ilyen eldugott helyen legfeljebb portyák indítására, illetve végállomására volt alkalmas, amire több forrásunk is utal (Mizser 1979: 37).

Egyetlenegy szerepet tudott tökéletesen ellátni, amely inkább logisztikai funkció volt, uradalmi központként, tárhelyként szolgált. Ennek fő elemei a Vár-hegy nyugati, délnyugati oldalában található 12, tufába vágott gabonatároló verem. Valószínű, hogy nem egyszerre készítették őket és nem is volt egyszerre mindegyik használatban. Nováki Gyula felmérése szerint a 12 verem összesen 626 m³, azaz 452 tonna befogadására lett volna képes (Nováki 1986: 13-87). Hasonló gabonásvermeket szintén találunk Egerben, Boldogkőn és Sárospatakon is. Ha azonban megvizsgáljuk a közeli Eger veremt, melynek Cserép elővédműve volt, akkor megállapítható, hogy átlagméretük lényegesen eltérő: Egerben 18 m³-es, Cserépváron 52 m³-es vermeket készítettek.

Miért kellett egy kis uradalommal rendelkező, kis méretű várnak ilyen sok és ilyen nagy gabonát tárolni. Az 1568-as várleltár bizonyítja, hogy az uradalom gabonáját [Tard] itt tárolták, de felmerülhet, hogy a végvári időszakban Egernek is őriztek itt terményt. Erre lehet utalás a visszafoglalásról szóló forrásunk: „Caraffa az utakat elzárta, hogy a városnak [Eger] se Cserépről, se Sirokról, se Szarvas-kőről élelmet ne hordhassanak, ...” (Mizser 1979: 38.). Márpedig Cserépvár gabonátárolói alkalmasak lehettek Eger élelmiszerraktári szerepére.

És hogy valóban jól végezte raktári funkcióját Cserép, azt bizonyítja, hogy a visszafoglalás után „meglehetősen mennyiségű gabonát, mézet és más élelmiszereket” találtak itt, amelyeket a császáriak nyomban eladtak a miskolciaknak.

Köszönetnyilvánítás

A Vár-hegyről és környezetéről 2008-ban készített légifotókat László Jánosnak (Civertan Bt.) köszönöm.

Felhasznált irodalom

- Bodnár T. 2002. Tard a középkorban. In: Takács L. (Szerk.), *Tard története*. Tard, 59-94.
- Fügedi E. 1977. *Vár és társadalom*. Budapest.
- Györffy Gy. 1987. *Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest.
- Mihály P., Petényi L. 2000. *Cserépváralja története az őskortól napjainkig*. Cserépváralja.
- Mizser L. 1977. Cserépvár 1568. évi leltára. *Magyar Nyelv* 73, (1977/3), 380-382.
- Mizser L. 1979. Cserépvár története. *Borsodi Szemle*.
- Nováki Gy. 1986. Tufába vágott gabonásvermek Északkelet-Magyarországon a törökkortól az újkorig. In: Tuffstein geschnittene Getreidemieten in Nordost-Ungarn von der Türkenzeit bis zur Neuzeit. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1986-1987, 13-87.
- Szörényi G. A. 2008. Cserépvár kutatásának eredményei. *Castrum* 7/1, 137-154.
- Takács L. 2002. A község néveredete és helynevei. In: Takács L. (Szerk.), *Tard története*. Tard, 53-58.